

Op 18 februari 2017 overleed Manfred Bock, van 1993 tot 2005 redactielid van het *Bulletin KNOB*. Vanaf 1986 tot zijn emeritaat in 2006 was hij hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Hij werd in 1943 geboren in Mentin, een provincieplaatsje in Mecklenburg-Vorpommern in Duitsland. Dit gebied maakte vanaf 1949 tot de Wende in 1990 deel uit van de DDR. Mentin ligt tussen Berlijn en Hamburg, twee steden waar Manfred, naar hij mij ooit vertelde, zeer op gesteld was. In Hamburg voltooide hij in 1964 zijn gymnasiale opleiding en daarna studeerde hij Duitse taal- en letterkunde, kunst- en architectuurgeschiedenis en theaterwetenschappen in Hamburg, Wenen en West-Berlijn. In die tijd al ontwikkelde hij zijn belangstelling voor de moderne Nederlandse architectuur van rond 1900, in het bijzonder voor het werk van H.P. Berlage. Deze legde met zijn Beurs van Amsterdam (1896-1903) het fundament voor een nieuwe, architectonische cultuur, aldus Manfred in zijn in 1983 bij de Staatsuitgeverij verschenen proefschrift *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*. Dat was een doorwrocht werk waarin sommige noten het karakter hadden gekregen van beknopte artikelen met afbeeldingen en al. Hij had het onderzoek overigens al in 1980 afgesloten met een promotie aan de Freie Universität in Berlijn bij professor Tilmann Buddensieg. Het judicium luidde 'magna cum laude'.

Om dit project te kunnen realiseren, was hij in 1972 naar Amsterdam verhuisd, waar hij zich, om alle relevante bronnen te kunnen bestuderen, in zeer korte tijd de Nederlandse taal eigen maakte. Berlages archief behoorde tot de verzameling Nederlandse architectuurarchieven die vanaf 1955 werden verzameld door de Stichting Architectuurmuseum (SAM). Precies in 1972 droeg de SAM een belangrijk deel daarvan over aan de Staat der Nederlanden. Daarbij verhuisden alle archieven vanuit drie zeventiende-eeuwse turfpakhuizen aan het Waterlooplein naar het door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgerichte Documentatiecentrum voor de Bouwkunst (NDB). Dit had onderdak gevonden in het voormalige, laatnegentiende-eeuwse Administratiegebouw van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij aan de Droogbak. Daar ontmoette ik Manfred voor het eerst. Op een vroege ochtend zag ik hem zitten, voorovergebogen aan een ruime tafel. Hij maakte op mij de indruk van een typisch Duitse intellectueel, ernstig, met een scherpe blik en zijn bril op zijn neus. Hij bestudeerde nauwgezet een grote tekening van het Plan Zuid van Berlage. Ik was toen zelf bezig met de afronding van mijn doctoraalscriptie over de volkshuisvesting van Ben Merkelbach, een logische aanloop naar mijn latere promotieonderzoek naar het Nederlandse Nieuwe Bouwen, dat ik in 1983, gelijk met het in druk verschijnen van het proef-

Manfred Bock tijdens een erfgoedexcursie naar Dordrecht, 3 januari 2006 (foto G. Vermeer)

schrift van Manfred, zou afronden.

Ik vermeld dit omdat mij toen in het NDB al een eigenschap of karaktertrek van Manfred opviel die ik later in hoge mate zou leren waarderen. Ik doel op de zorgvuldigheid en het geduld waarmee hij de architectuur tot in de kleinste details placht te analyseren en te doorgronden. Ter illustratie: toen ik aan het eind van de dag, na vele meters archieven te hebben doorgenomen, weer op weg naar huis ging was Manfred nog steeds bezig met het bestuderen van dezelfde tekening. Veel later viel mij deze attitude opnieuw op tijdens zijn onderwijs aan het Kunsthistorisch Instituut (KHI) van de UvA. Vanaf 1980 waren wij daar collega's. Architectuurdocenten namen, al tijdens de propedeuse, de studenten regelmatig mee de straat op met het doel ze te leren gebouwen grondig en in situ te analyseren. Terwijl ik tijdens zo'n straatpracticum grote delen van de binnenstad placht te doorkruisen teneinde ze de samenhang tussen de delen (de pandjes) en het grotere, stedenbouwkundige geheel te laten zien, kwam Manfred meestal niet verder dan de hoek van de Herengracht met een van 'de 9 straatjes' en die hoek was slechts 50 meter verwijderd van het KHI. Dat was geen gemakzucht, integendeel. Als je namelijk goed keek wat zich in architectonische zin allemaal afspeelde op zo'n hoek, dan werden je de ontwerpbeslissingen en de problemen vanzelf duidelijk. Zijn studenten hebben daar, als ze er ontvankelijk voor waren, ongetwijfeld erg veel van opgestoken. Het niveau van de scripties en dissertaties die onder zijn verantwoordelijkheid tot stand kwamen bewijst dit ook. Uiteraard heb ik er tijdens de zeldzame gelegenheden dat we er als docenten samen op uittrokken ook veel van opgestoken,

hoewel ik zelf meestal meer op samenhang en synthese gericht was. Natuurlijk was ook voor Manfred de samenhang tussen de te bestuderen verschijnselen niet onbelangrijk, maar de aanpak was anders. Voor hem moest allereerst de analyse van de details perfect zijn, of het nu ging om een gebouw, een plein, een stad. Met minder nam hij geen genoegen. Hij maakte het zijn studenten en promovendi daar soms erg moeilijk mee, maar degenen die daar tegen konden hebben ervan geprofiteerd. Ook van zichzelf eiste hij perfectie en ook bij hem leidde dit dikwijls tot onzekerheid en twijfels.

Na vanaf 1975 als freelance onderzoeker te hebben gewerkt op het NDB, waar hij voor zijn onderzoek (naast zijn proefschrift onder andere catalogi over Berlage en Architectura) een substantieel deel van de bibliotheek op zijn werkkamer placht te verzamelen, werd hij in 1980 aangesteld als wetenschappelijk medewerker aan het KHI van de UvA. Ik zat daar al vanaf 1974 en we werkten onder verantwoordelijkheid van de uit de Rijksdienst voor de Monumentenzorg afkomstige hoogleraar Kees Peeters. Die was gespecialiseerd in de geschiedenis van de middeleeuwse bouwkunst en had daarnaast grote belangstelling voor de architectuur van de negentiende eeuw. Zo kon de UvA de sterk groeiende belangstelling van de nieuwe generatie studenten voor de bouwkunst vanaf 1850 bevredigen. Dat jaar vormde de grens van het werkterrein van de monumentenzorg. De periode daarna werd het domein van het NDB. Het hieruit voortgekomen Nederlands Architectuurinstituut (NAi) – inmiddels helaas omgedoopt in Het Nieuwe Instituut – werd het centrum voor het onderzoek naar de moderne, Nederlandse bouwkunst. Manfred heeft er zijn grote kennis op dit gebied opgebouwd en ingezet voor zijn eigen onderzoek en het onderwijs, inclusief het begeleiden van promovendi.

In het *Liber amicorum Manfred Bock*, dat in 2013 verscheen als Jaarboek van het Cuypersgenootschap, zijn de bewijzen daarvoor in ruime mate te vinden. Hierin benadrukt zijn Groningse collega Ed Taverne het feit dat Manfred vanaf het begin heeft ‘geijverd voor een gedegen, kunsthistorische onderbouwing voor de beoefening van de architectuurgeschiedenis’. En in het voorwoord schrijft Vladimir Stissi: ‘Volgens mij is er, vooral dankzij Manfred, een Amsterdamse school van historische architectuurbeschuwers ontstaan die de grenzen tussen geschiedenis, architectuurgeschiedenis, monumentenzorg, planologie (...) laat voor wat ze zijn, maar intussen (...) alle mogelijke bronnen in zijn studies betreft en (...) niet vergeet (...) gründlich naar gebouwen (of steden of landschappen) te kijken om juist door alle mogelijke informatie te combineren te

proberen te begrijpen hoe het zat en zit.’ Dat was voor Manfred altijd het startpunt.

Toen hij, zoals gezegd, in 1972 in het NDB Berlages ontwerp voor het Plan Zuid van Amsterdam (1915) bestudeerde, ontdekte hij al diens vermogen de toekomstige stad te zien als een krachtig beeld van gesloten plein- en straatruimten waarin concurrerende begrippen als optisch verantwoorde ruimtewerking en verkeerstechnische eisen met elkaar werden verzoend in de artistieke verbeelding van het plan. Voor Berlage was de verbeelde vorm van de moderne stad essentieel voor het begrip van het ontwerpproces en het beoogde einddoel. Vijf jaar later zag hij, getuige zijn catalogusbijdrage ‘Vom Monument zur Stadtplanung. Das Neue Bauen’ bij de grote tentoonstelling ‘Tendenzen der Zwanziger Jahre’ in Berlijn (1977), een verwantschap met het stedenbouwkundige werk van Cornelis van Eesteren (*bien étonnés de se trouver ensemble*). Hij schreef, verwijzend naar het AUP: ‘Der Allgemeine Stadterweiterungsplan für Amsterdam läßt sich (...) als konkrete Utopie beschreiben. (...) daß es nicht nur möglich, sondern selbst geboten war, den Allgemeinen Erweiterungsplan so zu gestalten, daß er ein Bild gibt von der zukünftigen Stadt, in ihrer endgültigen Form (...) eine als vollendet anzusehene Zukunftsstadt.’ Dit leidde tot het door Manfred opgezette project van drie (oorspronkelijk vier) monumentale publicaties over het oeuvre van Van Eesteren. Twee daarvan verschenen als proefschrift: dat van Vincent van Rossem over het AUP in 1993 en van Zef Hemel over de IJsselmeerpolders in 1994. Het derde deel van Manfred Bock, Vincent van Rossem en Kees Somer, *Bouwkunst, stijl en stedebouw*, verscheen in 2001. Zef Hemel wees in dit verband in zijn bijdrage ‘Nederland als ontwerp’ in het *Liber amicorum* op Manfreds pleidooi uit 1987 voor het schrijven van nog een boek in de Van Eesteren-reeks, namelijk over het Structuurplan. De reden daarvoor was dat de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening van Nederland (1966) de laatste, modernistische nota was waarin, in de traditie van Van Eesteren, nog sprake was van een artistieke verbeelding van de toekomstige, ruimtelijke structuur van het land. Het structuurplan was daarna zijn vaste vorm definitief kwijtgeraakt, aldus Zef Hemel. Het is tragisch dat Manfred de opening van de tentoonstelling ‘Een betere stad’ over het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam in het Stadsarchief op 17 maart 2017 niet meer heeft kunnen meemaken.

BEN REBEL